

MİLLET

böylece müslüman ve zimmî arasında millet farkından doğan hukukî sonuçlar da ortadan kalkmıştır.

Modern dönemde Batı'da ortaya çıkan "nation" kavramı Türkçe ve Farsça'da millet kelimesiyle karşılanmış, böylece millet terimi İslâmî literatürde taşıdığı dinî içeriğinden soyutlanarak salt sosyolojik ve siyasal bir kavram haline almıştır. Bir devletin millet esasına dayalı olması gerektiği düşüncesi XIX. yüzyılda Batı'da, XX. yüzyılda diğer ülkelerde ve Türkiye'de hâkim siyasî düşünce durumuna gelmiştir. Ancak milletin tanımı ve ölçütü konusunda her dönemde siyasî yaklaşımlar ışığında farklı nazariyeler ortaya atılmıştır. Dil, din, coğrafya, ortak tarih ve vatandaşlık gibi unsurların tek başına veya birkaçı bir arada milliyetin ölçütü olması gerektiği hususunda tartışmalar yapılmıştır. Bununla beraber modern dönemde "bir milletin bir devletle aynılaşması" anlamına gelen milliyetçilik akımı, kitleleri milliyet duygusu etrafında toplayıp harekete geçiren en önemli unsur kabul edilmiştir.

John Locke İngiltere'de, Jean-Jacques Rousseau Fransa'da, Giuseppe Mazzini İtalya'da, Johann Gottfried von Herder Almanya'da ve Ziya Gökalp Türkiye'de milliyetçilik düşüncesinin öncüsü olarak görülür. Milliyetçilik, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Asya ve Afrika'da da hızla yayılmıştır. Türkiye'de Atatürk, Mısır'da Sa'd Zağlûl ve Cemal Abdünnâsir, Çin'de Sun Yat-sen gibi liderler bu süreçte rol oynamıştır. I. Dünya Savaşı'nın ardından Milletler Ligi, II. Dünya Savaşı'nın ardından Birleşmiş Milletler Teşkilâtı dünyada milletler arasında iş birliğini ve barışı sağlamak amacıyla kurulmuştur (ayrıca bk. MİLLİYETÇİLİK; ÜMMET).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehzîbü'l-luğa, "mll" md.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "mll" md.; *Lisânü'l-Arab*, "mll" md.; *et-Ta'rifât*, "dîn" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "mll" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "mll" md.; *Müsned*, II, 178, 195, 253, 332, 381; III, 5, 123, 406, 407, 442; IV, 33, 34, 102; V, 13; Dârimî, "Ferâ'iz", 29, "İstîzân", 54; Buhârî, "İmân", 7, 31, "Cenâ'iz", 81, 84, 102, "Edeb", 44, 73, "Menâkıbü'l-enşâr", 40, "Tefsîr", 28/1, "Şehâdât", 29; Müslim, "İmân", 39, "Kader", 23; İbn Mâce, "Keffârât", 3; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 82, "Eđâhî", 4, "Ferâ'iz", 10, "Sünnet", 1; Tirmizî, "Cenâ'iz", 54, "Ferâ'iz", 16, "İmân", 18, "Kader", 5, "Nüzûr", 16; Ebû Bekir el-Hallâl, *Ehlü'l-millet ve'r-ridde ve'z-zenâdika ve tarikü's-salât ve'l-ferâ'iz* (nşr. İbrâhîm b. Ahmed Sultân), Riyad 1416/1996, tür.yer.; Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille* (nşr. Muhsin Mehdi), Beyrut 1968, s. 43-47; a.m.f., *Kitâbü'l-Hurûf* (nşr. Muhsin Mehdi), Beyrut 1990, s. 131-134, 153-157; Ebû'l-Hüseyn

el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh* (nşr. Halîl el-Meys), Beyrut 1983, II, 341; İbn Hazm, *el-Faşl*, I-V, tür.yer.; Gazzâlî, *Me'âricü'l-kuds*, Beyrut 1409/1988, s. 134; Zemaşerî, *Esâsü'l-be-lâğa* (nşr. Mezyed Naîm – Şevkî el-Maarrî), Beyrut 1998, s. 790; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 38, 39; Burhâneddin el-Merginânî, *el-Hidâye* (nşr. M. M. Tâmir – Hâfız Âşûr Hâfız), Kahire 1420/2000, III, 1106-1107; Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 93; İbnü'l-Hâim, *et-Tibyân fi tefsiri garibi'l-Kur'ân* (nşr. Fethî Enver ed-Dâbü'lî), Kahire 1412/1992, s. 105; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (nşr. Abdurrahman Umeyre), Beyrut 1417/1997, I, 14; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Beyrut 1399/1979, s. 37; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, Kahire, ts. (Dârü'l-Mushaf), V, 149; W. Gesenius, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (trc. E. Robinson, ed. F. Brown v.dğr.), Oxford 1952, s. 576; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, I, 371; Siddîk Hassân Han, *Ebcedü'l-ülüm* (nşr. Abdülcebbar Zekkâr), Dimaşk 1978, II, 337-339; Sırrı Paşa, *Ârâü'l-millel*, İstanbul 1885, tür.yer.; Elmallı, *Hak Dini*, I, 483-484; Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, İstanbul 1998, s. 189-194, 219-270; Yusuf Ziya Yörükân, *Ebû'l-Feth Şehristânî: "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl* (haz. Murat Memiş), Ankara 2002, tür.yer.; Fatih Toktaş, "Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi", *Divân: İlmî Araştırmalar*, VII/12, İstanbul 2002, s. 247-273; Recep Şentürk, "İsmah and Âdamiyyah: The Contested Relationship between Humanity and Human Rights in Classical Islamic Law", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 8, İstanbul 2002, s. 63-64; "İhtilâfü'd-dîn", *Mu.F*, II, 308-313.

RECEP ŞENTÜRK

Osmanlılar'da Millet Sistemi. İslâmî literatürde din ile eş anlamlı olması yanında belli bir dinin mensuplarını ifade eden millet kelimesi (yk. bk.), Osmanlı Devleti'nde de klasik dönemden itibaren dinî zümreleri ifade etmek için kullanılmıştır. XVI-XVIII. yüzyıllarda belgelerde "papanın milleti, millet-i Ermeniyân, mil-i selâse" tabirleri geçer. XIX. yüzyıldan önce millet sözünün dinî bir topluluk için kullanıldığı, hatta sadece Osmanlı Devleti içindekiler değil dârülharb sayılan toplumlara da bu şekilde hitap edildiği bilinmektedir. Nitekim Osmanlı padişahları, Avusturya büyük dukaları ve Alman imparatoru gibi hristiyan ülke hükümdarlarına hitap ederken onları o milletin reisi olarak düşünmüşlerdir. Meselâ Kanûnî Sultan Süleyman'ın Avusturyalı Ferdinand'a gönderdiği nâmesinin elkâb kısmında "milletü'l-mesihîyye ve tâifetü'n-nasrâniyye" deyimleri geçer. Burada aynı anda millet ve taife sözü yer alır. XIX. yüzyılda millet kelimesi müstakil olarak her gayri müslim topluluk için kullanılması ve dinî bir aidiyeti ifade etmesine rağmen yine XIX. yüzyıl Osmanlı siyasî terminolojisi Arapça

milleti Fransızca-Latin menşeli "nation" terimine karşılık olarak kullanmış, millet kelimesi bu anlamıyla Doğu ülkelerinde modern zamanlarda yaygınlaşmıştır. Son asırda terimin ikili anlamda kullanılması diakkati çekmektedir.

Millet sistemi, bir bölgenin dârülsilâma katılmasından sonra buradaki ehl-i zimmenin bir ahidnâme, hukuk ve himaye bahşedici bir ahidle İslâm devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilât, bir hukukî varlıktır. Bunu sağlayan ahidnâme tek taraflı bir tasarruftur. Bu tarifin dışında milleti hukukî vechesinin farklı ve ayrıntılı yönleri vardır. Osmanlı Devleti, tarihteki son İslâm imparatorluğu olarak bu konuda idarî bir kesinleşme ve hukukî-idarî yapıda bazı somut görünüşler ortaya koymuştur.

Osmanlı ilerlemesi XIV ve XV. yüzyıllarda değişen dünya şartlarında vuku buldu. Bu iki asırlık dönemin şartları İslâm'ın ilk asırlarındaki dünyadan farklıdır. Fütuhât için Osmanlı askerî gücü ve askerî tekniği bilhassa uzun vadeli politik uygulamalarla birlikte yürümek zorundaydı. Halil İnalıcık'a göre gayri müslimler Osmanlı idaresi altında dört farklı devir veya aşamadan geçmiştir. İlk fütuhât döneminde etkili propaganda yapılmış, fetihten sonra köylü, şehirli zenaatkâra, ruhban ve toprak sahiplerine bazan İslâm hukukunu bile zorlayan imtiyazlar verilmiş, fetih öncesine ait hukukî müessese ve kaideleri sürdürülmekle beraber eski düzen ağır şartlar içeriyorsa lağvedilmiş, eski yönetici grupları ve toprak sahipleri askerî zümreye sokulmuştur. Bu politikaya ve sisteme "istimâlet" denmiştir. Fetihden sonra da durumun değişmesi için zorlayıcı sebepler olmadıkça bu statü devam etmiştir. Balkanlar'da fâtilhlerle uzlaşmayan eski feodal zümrenin zamanla ya müslüman cemiyeti içinde eridiği veya sahnedan çekildiği görülür. Fakat Osmanlı cemiyet nizamı bu muhtelif dinlerin millet sistemi içinde varlığını sürdürmesi şeklinde oluşmuştur.

Millet teşkilâtı etnik (kavmî) ve lisan aidiyetine değil din ve mezhep esasına dayanır. Ermeniler'in hepsi tek bir Ermeni milleti olarak görülmez. Bunlar Gregoryen (Ermeni ismiyle), Ermeni-Katolik Ermeni (Katolik ismiyle) şeklinde iki millet halinde teşkilâtlanmıştır. XIX. yüzyılda 1850'den sonra Protestan taifesi içinde yer alan Ermeniler de olmuştur. Zamanla Protestanlık tanınınca Ermeniler üç millete mensup oldu. Bir süre Süryânî-kadîm cemaati Ermeniler'le birlikteydi. Bu-

nun sebebi, ikisinin de “anti Chalcedon” (Kadıköy Konsili karşıtı) denen mezhep içinde bulunmasıydı. Müsevî milleti ise Karaîm mezhebindeki yahudilerle hem bir arada idi hem bir arada değildi. Ferman ve işlemlerde Müsevî milleti hahambaşısı ve Karaîm milletbaşından söz edilir. Bu iki cemaatin ayrılığı daha çok idarî, malî meseleler açısından böyle görülmüş olmalıdır (BA, Gayri Müslim Cemaat Defterleri, nr. 18, s. 38-42). Bulgarlar, Sırp- lar (bir ara XVI. yüzyılda Peç- İpek patrikliği kurulmuşsa da lağvedilmiş ve Sırp kilisesi XIX. yüzyıl başına kadar bu açıdan mevcut olmamıştır), Ortodoks Arnavut ve Rum Ortodoks Araplar, Helen unsurla beraber Fener’de Rum Ortodoks Patrikhânesi’nin ruhanî, malî, idarî, hukukî ve sansürcü (eğitim ve yayın sansürü) denetim ve yönetimine tâbi idiler (Fener semtine patrikhânenin taşınması XVI. yüzyıl sonundadır). XIX. yüzyılda ulusçu hareketler sırasında bu unsurların Bâbüâlî’den çok Helen unsurlu ve patrikhâneyle mücadelesinin sebebi budur. Aralarındaki çatışma ve olaylar cemaatlerin tarihinde derin izler bırakmış, Makedonya ve Bulgaristan’da Katolik kilisesi kurma ve bu mezhebe girme sebebi de bu gibi ulusçu duygular sayesinde olmuştur. Zira patrikhâne bu unsurlara ibadet ve eğitimde kendi dillerini kullanma izni vermiyor, yüksek rütbeli ruhbanı hep Helen unsur arasından tayin ediyordu. Bu durum Ortodoks Araplar arasında da o günden bugüne bir huzursuzluk yarattı ve Grek-Katolik denen (Melkâiyye, Melkit) kiliseye geçme eğilimini arttırdı. XIX. yüzyılda Filistin’de yerli hıristiyan Araplar’la Ortodoks kilisesi ruhbanı arasındaki bu gerilim ve mezhep değiştirme olayını Rus peder Porfirij nakleder (Heyer, s. 203, 207, 209). Esasen ekümenik (universal) unvanıyla itibar ve kudretine Osmanlı devrinde ulaşan Ortodoks kilisesi XIX. yüzyılda Sırp, Eflak, Bulgar ve hatta Yunan kiliselerinin özerk olarak kopmalarıyla zayıfladı. Rum Ortodoks kilisesinin ve patriğinin konumu imparatorlukta millet sistemine en tipik örnek olmuştur. Bu çok uluslu yapıyı gösterir. Bunun aksine Ermeni ulusunun üç millete ayrılması da Osmanlı millet sisteminin özelliğini belirler.

İslâm ülkesi içinde gayri müslim zümmelerin zimmî statüsünde hakları ve yükümlülükleri vardır. İslâm devletinde gayri müslimler himaye altındadır. Buna karşılık bazı farklı vergiler (tarımda haraç) ve baş vergisi (cizye) öder. İslâm devletinin daha ilk asrında gayri müslimlerin müslü-

man olmasıyla baş vergisinden sağlanan gelir azaldığından bir süre sonra vergiye esas olan unsurun mükellefin kendisi değil arazisi olacağı yorumu ortaya çıktı ve haracî arazi sınıflandırması yapıldı. Uygulamada Roma, Bizans, Sâsânî imparatorluklarındaki gibi devletin resmî dini dışındaki unsurlardan alınan cizye vergisi, İslâm hukukunun esasları içinde askerlik yükümlülüğüne karşılıktı. İslâm tarihinde bu tabir XIX. yüzyıl modernizasyonu sırasında kalkmışsa da vergi gayri müslimlerden bedel-i askerî adı altında toplanmıştır (bazı gayri müslimlerin orduda ve donanmada asker olduğu bilinmektedir; bundan başka bazı müslüman gençlerin de bu bedeli ödeyip askerlikten muaf olduğu görülmüştür; diğer taraftan I. Dünya Savaşı’nda askerlik muafiyeti geniş ölçüde lağvedilmiş, gayri müslimler de orduya alınmıştır; ordunun meslek sınıflarında bir hayli gayri müslim zâbit vardı). Ayrıca İslâm devleti, eski imparatorlukların bu sahadaki âdet ve kurumlarının uygun görülenleri kabul etmiştir. Meselâ Sâsânî İmparatorluğu’nda hıristiyan kiliselerinin çan çalması hoş karşılanmaz, bir tahta tokmakla dövülmek suretiyle cemaat âyine çağırılırdı. Bu usul Osmanlı Devleti’nde de hep benimsendi; ancak 1856 İslahat Fermanı hükümleriyle yasak kalktı. Kudüs’teki Kutsal Mezar Kilisesi’ne (Saint Sepalchere) Rus çarı dev bir çan hediye etti. Fakat eski tahta tokmak çalma geleneğini hıristiyanlar da benimsemiş olmalı ki bugün dahi âyin başında çanlarla birlikte aynı yerde tahta tokmak vurulmaktadır. Değişik din mensuplarının ayrı kıyafet giyme mükellefiyeti de bu gibi düzenlemelerdendir. Ancak kılık kıyafet ayırımı ve farklı mahallelerde oturma gibi zorunlulukları gayri müslim gruplar da benimsemiştir. Gayri müslim için de müslümanla karışmama, dinini ve geleneğini bu yolla devam ettirme gibi bir keyfiyet söz konusuydu.

Zimmî tebaanın hakları ve konumu itibarıyla ikinci sınıf bir zümre olduğu ileri sürülürse de aslında bu ifade ile anonim kurallar içinde yaşayan bir toplum düşünülmektedir. Halbuki millet sisteminde her dinî zümre kendi bölümünde yaşar; mensuplarının refahı, yükselmesi, cezalandırılması da bu içtimai sistemindedir. Her dinden toplumun bütününe içine alan kurumlar yoktur. İslâm devletinde ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki millet biçiminde teşkilatlanma ve ferdin dinî kompartımana aidiyeti, modern dünyadaki azınlık statüsü ve psikolojisinden

hem objektif hem sübjektif esasları itibarıyla farklıdır. Millet sözü gerçekte dinî bir aidiyeti ifade eder ve fert, doğduğu millet kompartımanının içinde o cemaatin ruhanî otoritesine bağlı olarak yaşar. Ancak ihtidâ ederse bu kompartımanı değiştirir. İslâm devleti gayri müslimlerin ihtidâ dışında bir dinden öbürüne geçmesini hoş görmez; pratikte de bu pek olmamıştır (yahudi cemaatinden Hıristiyanlığa, hıristiyanlardan Yahudiliğe geçiş gibi). Fakat hıristiyan cemaatin kendi içinde mezhep değiştirme olayları görülür. Ekalliyet (minorité, azınlık) sözü devlet ve Osmanlı toplum hayatına imparatorluğun son on yıllarında girmiştir. Millet kompartımanına mensup olan kimse modern toplumdaki azınlığın aksine bazı davranış ve tutumlar sergiler. Bu aidiyet fertlere aile ve cemaat içinde bir güvenlik ve kimlik verir. Kendi toplumsal grubunda kendi geleneği, babadan oğula sözlü kültürü içinde yaşar. Kompartımanlar arasında ilişki de azdır, çatışma da. Modern toplumdaki azınlık ferdi gibi çevre ile yarışma, kimlik ispatı, asimile olma veya asimilasyona karşı direnme dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme gibi durumlar söz konusu değildir. Bu gibi rekabetler ve cemiyet hayatında kozmopolit seçkinler içine girmek için çekişmeler, Osmanlı cemiyetinde son asırdaki uluslaşma ve modernleşme ile başlamıştır. XIX. yüzyılda her dinden bir grup genç imparatorluğun eğitim kurumlarında bütün diğer kompartımanlardan insanlarla birlikte eğitilmiş, bürokrasiye girmiş, yükselmiş ve Osmanlı seçkinleri içinde yer almışken bir grup bu sürecin dışında kalmış, ulusçu akımlar ve çatışmalara katılmamış, diğer kalabalık üçüncü grup ise asırlardan beri sürdürdüğü hayatı köylü ve şehirli zenaatkâr ve esnaf olarak devam ettirmiştir.

Millet teşkilâtı bir sosyal sınıflama esasına dayanmaz. Her millet grubu içinde Osmanlı toplumunun imtiyazlıları bulunabilir. Genellikle “askerî” tabiri altında sınıflandırılan ve hizmet karşılığında belirli veya hemen bütün vergilerden muaf zümre her millet grubunda vardır. Meselâ martolos denilen hıristiyan askerleri, voynuk adı verilen sipahi statüsündeki Bulgar savaşçıları, çeşitli dinlerden derbendciler veya bir Rum metropolit, bir Ermeni vartabed yahut “amira” zümresi üyesi (memurlar) Ermeniler veya bir haham ve hahambaşı tıpkı bir müslüman müderris ve mütevellî gibidir. Askerî sınıfın dışında reâyâ denilen, vergi veren,

MİLLET

angarya yükümlüsü ve silâh taşıyamayan geniş zümreye müslüman, hıristiyan, yahudî herkes dahildir. Bunların yükümlülüklerinde ancak malî bir uygulama farkı olur (bir kısmının, meselâ müslümanların cizye vermemesi gibi).

Millet teşkilâtının hukukî esasının ayrıntılı yönleri ve farklılıkları vardır. Öncelikle Rum milleti (Rum Ortodoks veya Batı dillerinde yanlış olarak Greek Orthodox denen) ele alınırsa başlangıçta Helen etnik unsurun ağırlık kazandığı bu kilisede başka etnik grupların varlığı da söz konusudur. Zamanla bu farklı etnik gruplar bilhassa XIX. asırda kiliseden koşturdu ve Rum Ortodoks kilisesi âdetâ Batılılar'ın dediği anlamda bir Helen ulusal kilisesine dönüştü. Günümüzde bu kilisenin en önemli sorunu Yunan isyanıyla Yunanistan'da doğan özerk kiliseyle olan mücadelesidir. Osmanlı döneminde Rum Ortodoks kilisesi derken tabir Roma anlamında kullanılır ve kilisenin kendisi için kullandığı "ekümen" unvanı aslında Roma ile bağdaşır. Doğrudan Roma tabiri Osmanlılığın siyasî hâkimiyet alanı hedefiyle de bağdaşmaktadır. XIX. yüzyılda bu kiliseden ayaklanmalar dolayısıyla önce Sırplar, Yunan isyanından sonra da Atina merkezli Yunanistan patrikhânesinin kurulması, ancak II. Dünya Savaşı'nın ardından tanınmakla birlikte Romanya ve 1870'te Fener'den ayrılan Bulgar Eksarklığı, Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'ne ağır darbeler indirmiştir. Kıbrıs başpiskoposluğu ve Sînâ yarımadasındaki Saint Katherina Manastır Cumhuriyeti Hıristiyanlığın ilk asırlarından, Rusya patrikliği ise XV. yüzyıldan beri özerktir.

Bilhassa millî devletlerin doğuşu ve ardından Tanzimat reformları Rum Ortodoks kilisesinin birliğini bozdu; nüfus alanı azaldı. Meselâ 1830'da Filistin'deki hıristiyan Araplar'ın % 90'ı Rum Ortodoks iken asrın sonunda bu oran % 30'a indi (Heyer, s. 203). 27 Nisan 1851'de Rum Ortodoks Araplar'ın Müslümanlığa geçmesine izin veren ferman çıkarıldı. Bu durum, meselâ ihtidâ dışında mezhepten mezhebe geçişi hoş görmeyen hatta yasaklayan klasik millet nizamıyla bağdaşmaz.

Ardından takaddüm meselesi çıktı. Devlet protokolünde, şehir ve taşra yönetiminde idarenin işlemlerine katkı ve hıristiyanları temsil konusunda Rum Ortodoks ruhbanının önceliği ve üstünlüğü vardı. Tanzimat'ta bu durum diğer gayri müslim ruhbanın itirazına yol açtı. "Der-saâdet'te Rum kilisesi cümleden eski olmakla birlikte Rum patriğinin mevâki-i

resmiyyede sâirlerine takaddüm olunmasını iktizâ eder ise de taşrada bazı mahallelerde Ermeni ve Katolik milletlerin nüfusu ziyade olduğundan onların takaddüm etmesi, aksi takdirde taşra meclislerinde münâzaa çıktığı ..." (BA, İrade-Meclis-i Mahsûs, nr. 383, 5 Receb 1273 [1 Mart 1857]) resmen ilân edildi. Tanzimat döneminin bu politikası Rum Ortodoks kilisesinin çöküş devridir. Tanzimat'tan sonra Rum patriği de diğer ruhanî reislerle protokolde eşitlendi ve hepsi "rütbetlü" unvanıyla zikredildi.

Tanzimat ruhbandan olmayan tüccar ve memurların Rum, Ermeni ve Müsevî millet meclislerine üye olarak cemaat işlerini yürütmesini, hatta patrik ve hahambaşının seçimlerine katılmasını sağladı. Müsevîler için çok şey değişmemekle beraber şüphesiz kiliselerin yetkisi azaldı. Bununla birlikte eski devirden beri ruhanî reislerin nihaî tayin ve azil makamı Bâbî-âli idi ve bu yetki sıkça kullanılırdı. Meselâ XVII. yüzyılda elli sekiz Rum patriği değiştirildi. Ortalama yönetim süresi yirmi aydı. Hatta Patrik III. Kalinikos için 1757 yılında bu süre ölümünden önceki birkaç saatten ibaretti (Clogg, II, 187).

Ermeniler için millet statüsünün tarihi konusunda ihtilâf vardır. Genelde Fâtihten Sultan Mehmed'in, Bursa'dan getirttiği metropolit Hovakim'i İstanbul'da patrik tayin ettiği 1461 tarihi kabul edilir. XVI ve XVII. yüzyıllarda da İstanbul Ermeni patriğinin Osmanlı Ermenileri'nin milletbaşısı statüsünde olduğu anlaşılmaktadır. Eçmiyazın, Sis ve Ahtamar katolikosluklarına ve Kudüs patrikliğine rağmen Ermeni milletbaşısı olduğu görüldü. Şüphesiz bu durum XIX. yüzyıl için de aynıdır. Artık Eçmiyazın, Rusya İmparatorluğu sınırları içindeydi ve İstanbul'daki patriğe karşı ruhanî üstünlük durumu vardı, idarî bir bağı yoktu. Ermeni milleti, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Katolik misyonların faaliyetleriyle kadîm Ermeni kilisesini terk ederek Katolikliğe geçenler dolayısıyla nüfus kaybetmiştir. Ocak 1830'da II. Mahmud Ermeni Katolikleri'ne millet statüsü verdi. Bu durum, eski Ermeni kilisesini zayıflattığı gibi bundan daha önce Süryânî Kadîm kilisesinin de müstakil olarak kabul edilmiş Ermeni patriğinin nüfus ve nüfus alanını daralttı.

İstanbul, İzmir ve Selânik'te eskiden beri, Sayda, Trablusşam, Halep gibi şehirlerde Osmanlı devrinde yerleşen tüccar, zenaatçı İtalyanlar vardı. Ancak XVIII ve XIX. yüzyıllarda İtalya ve Batı Avrupa'dan

iş arayan çeşitli kavimlerden insanlar da buralara göç etti. Roma Katolik Kilisesine tâbi Levanten denilen bu gruplar Latin taifesi olarak ayrı tasnife tâbi tutulur. Taife millet statüsünde bir topluluk olmayıp bir cemaattir. Levantenler'den "nation" diye bahsetmek mümkün değildir, zira etnik birlikleri yoktur. Bunların içinde Almanca, Macarca, Çekçe, Fransızca, İtalyanca konuşanlar vardı; fakat zamanla hepsi kendine özgü deyiş ve şiveli bir Fransızca kullanmaya başladı. Latin taifesi doğrudan Roma Katolik ritüeline tâbi idi. O çağda Roma Katolik kiliselerinde ibadet dili Latince idi. Fetihden sonra Galata'daki Latinler'in statüsü konusunda Halil İnalçık, Muharrem 857 (Ocak 1453) tarihli ahidnâme ile Fâtihten Sultan Mehmed'in daha kuşatma başlamadan Galata Cenevizlileri'ni belirli ölçüde bertaraf etme politikası izlediğini belirtir. Bu bir Galata özerkliği değildir. Zira Cemâziyelâhîr 857 (Haziran 1453) ahidnâmesinde bu özerkliğin verilmeyeceği açıktır. Ancak Ceneviz ahalisine zimmî statüsünde belirli haklar tanınmıştır. Zilhicce 882'de (Mart 1478) yapılan Galata tahririyle Galata'da 332 hâne Avrupalı'nın yaşadığı tesbit edilmiştir. Buna Kefeliler'in 267 hânesi de ilâve edilmelidir. Galata'da Latin milletinin Saint Anne, Saint Benedict, Saint Giovanni Ospedale, Saint Sebastiano, Saint Antonio, San Giorgio, Saint Maria, San Nicolo, Saint Pietro et Paulo gibi kiliseleri vardı. Bu kiliseler pratikte yabancı elçiliklerin ve misyonların himayesi altında bulunmaktaydı.

Latin cemaati veya Latin milleti imparatorluğun Rum Ortodoks, Ermeni, Ermeni Katolik ve yahudî millet teşkilâtı gibi değildi. İstanbul'da yaşayan Levantenler (Latin cemaati) yabancı diplomatik misyonlara ve dinî gruplara ait kiliselere devam eder, dinî hizmet ve ibadetleri yabancı tebaalı ruhban tarafından yerine getirilirdi. Başlarında milletbaşı olabilecek, temsilcilik yapabilecek tebaa-i şâhâ-neden bir din adamı yoktu. Bunlar ecnebi olduğundan ruhanî reisleri de bulunmaktaydı. Bu sebeple tebaa-i şâhâ-neden olan gayri müslimlerin aksine günlük işleri için gereğinde vekilleri aracılığıyla hükümetle temas ederlerdi. Latin vekâleti bu bakımdan hukukî bir temsil ve zümre idaresinden farklı bir şey değildi.

Şark Katolikleri ise Ermeni-Katolik, Süryânî-Katolik, Kobt-Katolik ve 1860'tan sonra Bulgar-Katolik cemaatleriydi. İbadette kendi dillerini kullanırlar, Roma kilisesine tâbi olmakla beraber kendi öz-

gün ritüel ve hiyerarşilerini bir nevi özerklik içinde korurlardı; Lübnan Mârûnîleri ve Melkitler de (Grek-Katolik) böyledir.

Müsevî milleti Osmanlı topraklarında en dağınık ve en çok dilli bir cemaatti, İspanya'dan gelenlere Sefarad denirdi ve bunlar Judeo-Espanyol (Ladino) konuşurlardı. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Doğu ve Orta Avrupa'dan göç edenler Yidiş dili konuşan Aşkenaziler'di. İmparatorlukta Mezopotamya'da Ârâmîce, diğer Doğu ülkelerinde Arapça konuşan yahudiler vardı. Bu millet öbürleri gibi bir merkezin sıkı bağı altındaki bir cemaat değildi. Çünkü Yahudilik'te de İslâmiyet gibi ruhban sınıfı ve kilise yoktur. Zamanla Osmanlı politikasının da teşvikiyle XIX. yüzyılda (bilhassa II. Abdülhamid devrinde hahambaşı kaymakamı Moshe Halevy ve II. Meşrutiyet'te hahambaşı Haim Nahum devrinde) İstanbul'daki hahambaşının diğer cemaatler üzerindeki üstünlüğü fiilen sağlandı. Osmanlı kançılıyasının klasik devir kayıtlarında bazı durumlarda hıristiyanlar için "kefere" tabiri kullanıldığı halde yahudiler için bu tabir kullanılmaz, "kefere ve yahudi taifesi" denirdi. Müsevîler'te hıristiyanlar, özellikle Helen Rum Ortodokslar arasındaki münâferet zaman zaman Bâbîâli için problem çıkarırdı. XIX. yüzyılda Osmanlı yahudi milleti de tüccar ve memur üyelerin yer aldığı bir "millet meclisi" kurdu.

Millet sisteminde var olan değişmez bazı kurallar umumi asayiş için gereklidir. Milletbaşı olan makamın malî iltizam yetki ve görevlerini yerine getirmesine destek olunurdu. Ruhanî reis'in devlet adına koyduğu vergilere karşı çıkılması ve toplanmasına direniş gösterilmesi durumunda kolluk kuvvetleri devreye sokulurdu. Milletbaşına saygısızlık ve özellikle toplu isyan devlete karşı yapılmış sayılırdı. Bunun tipik örneği 8 Ağustos 1820 tarihinde mutaassıp Gregoryen Ermenileri'nin Patrik Bogos'a karşı baş kaldırılarda görülür. Onlar patriği Katolik propagandasına mani olmamak, hatta Katolik Ermenileri'ni korumakla suçluyorlardı. İsyân devlet tarafından şiddetle bastırıldı. İdam edilen birkaçının yaftalarına "milletin esâfilini tahrik edip patrikhâneyi bastıkları" yazıldı. Bu ibare özellikle II. Mahmud tarafından tembih edilmişti. Burada yer alan, "Reâyâ makûlesinin cemiyet ile kenise basmaları devletçe hazmlonur hal değildir" cümlesi (Beydilli, s. 5-6) milletbaşına saygıyı ve yüklenen görevi gösterir. Bu görevi yerine getirmeyenler azledilir, cezalandırılabilir. Rum patrikleri

gibi genelde Ermeni patrikleri de sık sık değişirdi. Milletine hâkim olamayan ruhanîyi idare de tutmazdı. Buna karşı II. Mahmud ve II. Abdülhamid gibi otoriter hükümdarlar, cemaatini kuvvetle idare eden ruhanî reisleri ve "amira" ve Fenerli Bey gibi mülkî âmirleri yerlerinde tutmuş ve desteklemişlerdir. Bu dönemde nüfuz sahibi ve uzun süre görev gören ruhanî reis ve gayri müslim mülkî âmirlerin sayısı fazladır.

Şartlar ve dış dünyanın baskıları sebebiyle XIX. yüzyıldaki misyonerlik etkili görünüyorsa da devletin diğer gayri müslim cemaatlerle birlikte XVII-XVIII ve bilhassa XIX. yüzyıllarda Katolik misyon faaliyetlerine ve Protestanlığa karşı direndiği açıktır. Milletbaşının gelenek ve inançlarına karşı tehditkâr ve tahrikçi faaliyetlerde bulunmakla itham ettiği şahıs ve zümreleri devlet kolluk kuvvetleri baskısıyla patrik ya da hahambaşının talebi üzerine cezalandırırdı. En tipik olay 1660'lar da sahte mesih denilen Sabatay Sevi'nin mahkemesidir. Hahamların Sabatay Sevi'yi şikâyeti ve şeriatlarını ihlâl ettiğini ileri sürmeleri üzerine kurulan mahkeme heyetinin onu idama mahkûm edeceği sırada hahamın ihtidâ etmesiyle kurtulması sağlandı. Bunun için ona ve taraftarlarına müslüman olmaları telkin edilmişti. 15 Teşrinievvel 1296 (27 Ekim 1880) tarihli, Saint Petersburg sefâretinden Yıldız Sarayı başkitaibetine yazılan telgrafnâmeden ise Protestan rahiplerin, Ermeni Gregoryen mezhebi aleyhindeki kötü niyetleri ve okullar açmak gibi faaliyetlerine karşı çıkıldığı anlaşılmaktadır. Okul açma ve kitap basımı patriklerin kontrolündeydi; ancak bu faaliyetin ve patrikhânenin denetimini de hükümet yapardı. Âyin ve ibadet serbestliği propagandanın da serbest yapılacağı anlamına gelmiyordu. Tanzimat ve İslahat fermanlarından sonra da aslında devlet, gayri müslimlerin kilise ve mektep gibi binaları serbestçe yapmasını mümkün olduğunca engellemiştir. Fakat artık eski dönemden farklı bir safhaya geçmişti.

Gerek klasik devirde gerekse XIX. yüzyılda milletlerin temsili ve imparatorluk protokolünde yer almaları Osmanlı devlet geleneğinin en çok önem verdiği hususlardandır. Fâtih Sultan Mehmed'in Rum Ortodoks Patriği Ghennadios'u tayin edenken gösterdiği ihtiram ve verdiği protokol imtiyazı bilinmektedir. Fâtih Sultan Mehmed milletbaşına at hediye etti ve ruhanî reisler o zamandan beri askerî sı-

nif üyesi olarak binek hayvanı kullanmak gibi ayrıcalıklara sahip oldular. Son dönemlerde yapılan merasimlerde, muayede ve cülûsta ruhanî reisler öncelikle yerlerini alırlardı. Bu hususun bilhassa XIX. yüzyılda takaddüm meselesini de ortaya çıkardığı açıktır.

Millet gruplarının evrensel bir imparatorlukta temsil ve kamu hizmetinden millet esaslı ve düzeniyle yararlanmak istedikleri açıktır. XIX. yüzyılda gayri müslim nüfus oranı üçte bir olarak kabul ediliyordu. Tıbbiye, Mülkiye, Galatasaray gibi okullara gayri müslim milletlerin gençleri üçte bir miktarda alınıyordu. Bu miktar, millet grupları esasına göre ve yine millet teşkilâtının istek ve talebi üzerine düzenlenen bir kontenjanı göstermekteydi (BA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 16519, 12 Ramazan 1273 [6 Mayıs 1857]). Millet tipi örgütlenme son dönem imparatorluk protokolüne de yansdı. Meselâ cuma selâmlığında asker, çavuş ve subaylar arasında her milletin kontenjanına önem verilirdi. 2 Muharrem 1295 (6 Ocak 1878) tarihli irade Süryân-i Kadîm patriği, Protestan ve yahudi milletlerinin, Latin taifesinin arzuhalî üzerine cuma selâmlığındaki muhtelif milletlerden mülâzım ve çavuşların tesbitini emreder (BA, Yıldız-Sadâret, Resmî nr. 1/18, 2 Muharrem 1295). Millet teşkilâtlanmasının en renkli temsil yansıması Diyarbekir Vilâyet İdare Meclisi'nde görülür. Bölgedeki bütün hıristiyan milletlerin ve hatta Şâfiî ve Hanefî müftüsünün meclisin tabii âzaları arasında yer alarak tarihte görülmemiş bir ruhanî şûra meydana getirdikleri söylenebilir. Millet teşkilâtlanmasının bu özellikleri dolayısıyla salt ruhanî iltizam sistemi olarak adlandırılması pek mümkün değildir. Şüphesiz malî alanda millet yapılanması devletin malî işlemlerini kolaylaştırmıştır. Hatta siyasi hâkimiyetin kontrolü ve asayişin sağlanması bakımından bu sistemin idare cihazına kolaylık getirdiği açıktır ki bu da bir tür iltizamdır. Fakat öte yandan kültürel mirası muhafaza, kültürel kimliğin devamı açısından millet sisteminin bu mekanizmasının ötesinde özgün yönleri vardır. En büyük zenginlik de aile hukuku alanında her milletin kendi yapısını koruyup sürdürmesidir. Bizzat Roma hukukunun dahi Avrupa'daki gelişiminden ayrı bir dal halinde "Turkokratia" diye bilinen, Osmanlı devrine ait kendine özgü Bizans sonrası bir safhası vardır. Bu, millet sisteminin kendi kompartımanı içinde o toplumun hukukî mirasını muhafaza etmesiyle ilgili bir durumdur.

MİLLET

Osmanlı millet teşkilâtı altı asrı aynı yapı içinde geçirmemiştir. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra cemaatlerin her biri, laik unsurların da cemaat idaresine katılım talebiyle yavaş yavaş birer nizamname çıkartmış, patrik ve ruhanî kurumların yanında millet meclislerinin teşekkülü safhasına girilmiştir. Böylece millet teşkilâtı âdeta bir "şahsiyet-i hükmiyye" kazanmış, cemaatlerin vakıf, okul ve iç-timaî tesislerinin idaresi ve denetimi bu meclislerin eline geçmiş bulunuyordu. Patrikhânelerin yetkileri azalmış, ruhban dışı laik unsurların idarede ve fikir hayatında rolü artmıştı. Bu gibi kurumlaşmalar aslında ulusçuluk ve ayrıkçılığı doğuran ve arttıran sebeplerdi, fakat öte yandan bu millet meclisleri ulusçu eğilim ve hareketlere karşı da Bâbiâli'nin kontrol ve yönlendirme mekanizmaları olarak rol oynamışlardı. XIX. yüzyılda Osmanlı dünyası ulusçu akımların dışta ve içteki patlamasına açıldı. Millet teşkilâtını Tanzimat devri yöneticisi, cemaatlerin içinde Osmanlı bir seçkinler zümresi yetiştirmek ve bu organları kullanarak gayri müslim cemaatleri yönetmek için bir zemin haline getirmişti. XIX. yüzyılda Osmanlı millet teşkilâtının yeniden düzenlenmesi, asrın çetin şartları göz önüne alınırsa özgün bir buluş olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı millet nizamı belli bir coğrafyada yaşayanlar kadar dağınık yerleşme biçimi gösteren, bazan aralarında dil birliği bile olmayan (Münevver gibi) grupların da imparatorluğun hayatı boyunca kültürel değilse de dinî kimliklerini korumasını sağlamıştır. Hatta bu sistem sayesinde dinî kompartımanın içinde geçişme ve kimlik özümsemeleri olmuştur. Bazı Bulgarlar ve hıristiyan Arnavutlar Helenleşmiş, aynı şekilde Anadolu'nun Karamanlı denilen Türk asıllı, Türkçe konuşan Orto-

doks hıristiyanları tarihlerini Helen olarak kapamak zorunda kalmıştır. Aynı şekilde müslüman olan bazı unsurlar da dilleri farklı olduğu halde Türk kimliğini benimsemiş veya buna bitişmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İrade -Meclis-i Vâlâ, nr. 16519, 12 Ramazan 1273 / 6 Mayıs 1857; BA, İrade -Meclis-i Mahsûs, nr. 383, 5 Receb 1273 / 1 Mart 1857; BA, Gayri Müslim Cemaat Defterleri, nr. 18, s. 38-42; BA, Yıldız -Sadâret, Resmî nr. 1/18, 2 Muharrem 1295; BA, A.DVN, nr. 22/51; K. Beth, *Die orientalische Christenheit der Mittelmeerlande 1673-1904*, Paris 1904, tür.yer.; G. Young, *Corps de droit ottoman*, Oxford 1905, II, tür.yer.; L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit In Ungarn*, Budapest 1926, tür.yer.; A. J. Arberry, *Religion in the Middle East*, Cambridge -New York 1969, I, tür.yer.; B. Braude, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (ed. B. Braude - B. Lewis), New York 1982, I, 69-88; R. Clogg, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", a.e., II, 185-207; A. C. Schaendlinger, *Die Schreiben Sülaymâns des Prächtigen an Karl V. Ferdinand I. und Maximilian II.*, Wien 1983, vesika nr. 34; F. Heyer, *Kirchengeschichte des Heiligen Landes*, Stuttgart 1984, s. 203, 207, 209; V. Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863: A Study of its Historical Development*, İstanbul 1988, tür.yer.; S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1995; Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard 1995; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, İstanbul 2004; Halil İnalçık, "Ottoman Galata 1453-1553", *Varia Turcica*, XIII, İstanbul -Paris 1991, s. 17-105; a.mlf., "The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans", *Turkish Review Quarterly Digest*, VI/30, Ankara 1992, s. 25 vd.; M. Ursinus, "Zur Diskussion um Millet im Osmanischen Reich", *SOF*, XLVIII (1989), s. 195-207; a.mlf., "Millet", *EI²* (İng.), VII, 61-64.

İLBER ORTAYLI

MİLLET KÜTÜPHANESİ

İstanbul Fatih'te Fezziye Medresesi'nde Şeyhülislâm Seyyid Fezzullah Efendi ile Ali Emîri Efendi'nin koleksiyonlarından oluşan kütüphane.

1111 (1699-1700) yılında Şeyhülislâm Seyyid Fezzullah Efendi tarafından dârülhadis olarak yaptırılan bina Fezziye Dârülhadisi yanında Fezziye Medresesi (Fezzullah Efendi Medresesi) adlarıyla da anılmıştır (bk. FEZZULLAH EFENDİ MEDRESESİ). İnşa tarihinden bu yana çeşitli tamirler görmüş olan yapı 1894'teki İstanbul zelzelesi ve daha sonra Fatih yangınında hasar görünce Evkaf Nâzırı Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin gayretleriyle tamir ettirilmiş ve Fezzullah Efendi'nin vakfettiği kitaplar Evkaf Nezâreti'nce koruma altına alınmıştır.

Medîne-i Münevvere'de de bir medrese ve kütüphanesi bulunan Fezzullah Efendi'nin (*Sicill-i Osmânî*, IV, 34) 1111 (1699-1700) tarihli vakfiyesiyle kurduğu kütüphane zengin bir koleksiyona sahiptir. Oğlu Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin 1149 (1736-37) yılında yaptırdığı, halen kütüphanede mevcut olan bir sayımda belirtilmiş olan bir sayımda belirlendiğine göre burada defterde kayıtlı 1965 kitap bulunmaktadır (Millet Ktp., Fezzullah Efendi, nr. 2196). Katalogta tefsir, hadis gibi ilimlerden başka şerhler ve hâşiyeler için ayrı bölümler açılmış, tasnif edilmekte güçlük çekilen bazı kitaplar da katalogun sonunda toplu olarak verilmiştir. Ayrıca kütüphanenin 1153'teki (1740) sayımında kırk sekiz kitabın eksik olduğu, buna karşılık kayda geçmemiş on dokuz kitabın bulunduğu görülmüştür. Fezzullah Efendi vakfiyesinde, kütüphanesine tayin ettiği üç hâfız-ı kütübe günlük 15'er akçe ücret ödenmesini sağlayarak diğer kütüphanelerde görülen, birinci hâfız-ı kütübe daha fazla ücret verilmesi şeklindeki uygulamadan farklı bir yol tutmuştur. Bazı arşiv kayıtlarından, kütüphane görevlilerinin ücretlerinin simkeşhâne mukâataası ile Erzurum'daki kömür memlehasından verildiği anlaşılmaktadır. Fezzullah Efendi vakfiyesinde hâfız-ı kütüblere kitapları temiz tutmaları için ek ücret tayin etmiştir. Ayrıca her akşam birinci hâfız-ı kütübün kütüphane kapısını kendi mührüyle mühürlemesi kaydıyla kütüphanenin gelirlerinden kızlarına evleninceye kadar günde 20'er akçe verilmesini şart koşmuştur. Halil Efendi b. Abdurrahman adlı bir kişi, Zilhicce 1157'de (Ocak 1745) altmış adet kitabını Fey-

Millet
Kütüphanesi -
Fatih /
İstanbul